

ПОЧАТОК НАУКОВОГО ШЛЯХУ

УДК 347.764:368.23

Різун Ніна Олександрівна

студентка 5 курсу Факультету цивільної та господарської юстиції
Національного університету «Одеська юридична академія»

ІНСТИТУТ МОРАТОРІЮ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Для забезпечення стабільності соціальних та економічних взаємовідносин громадян держава повинна вживати певних заходів для охорони всіх учасників від зловживань недобросовісних осіб, захищати інтереси слабкої сторони окремих відносин, а в необхідних випадках має право і навіть зобов'язана примушувати учасників розглянутих відносин дотримуватись публічних, а не тільки приватних інтересів. Тому законодавець досить часто в правовому регулюванні, зокрема і в цивільному, звертається до імперативного методу. Одним із проявів впливу імперативного методу є інститут мораторію.

Вітчизняні та зарубіжні вчені досліджували лише окремі види та аспекти мораторію, проте не досліджували вказане явище комплексно.

Метою статті є дослідження інституту мораторію з наступним виділенням й аналізом основних його ознак, аналіз наявних норм цивільного законодавства, що регулюють порядок застосування мораторію, і розгляд спірних питань вчення про мораторій. Мета роботи передбачає виконання таких завдань: 1) системний аналіз інституту мораторію; 2) визначення поняття мораторію; 3) розкриття правової основи та характерних ознак мораторію.

Об'єктом дослідження є сукупність інститутів та цивільних правовідносин, які опосередковують цивільний оборот. Предметом дослідження є сукупність положень Цивільного кодексу України, інших нормативно-правових актів, які регулюють правовідносини, що пов'язані з мораторієм, а також судової практика.

Методологічну основу дослідження складають загальнофілософський метод матеріалістичної діалектики, а також методи наукового пізнання – загальнонаукові (системно-структурний, аналітико-синтетичний, формально-логічний, історичний, прогнозування), спеціальні юридичні (методи тлумачення норм права, порівняльно-правовий).

Виклад основного матеріалу. Досить часто законодавець вносить певну термінологічну плутанину та вводить занадто багато обмежень цивільного обороту, що ускладнює правозастосовчу практику. Так, застосування поняття «мораторій» набуло останнім часом неабиякого поширення у законодавстві України. Зокрема, поняття «мораторій» застосовують в процедурі банкрутства, а саме мораторій на задоволення вимог кредиторів. Законом України «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна» встановлено мораторій на застосування примусової реалізації майна державних підприємств та господарських товариств, у статутних фондах яких частка держави становить не менше 25 відсотків. Також в Україні з 1992р. у змінюваних формах діє заборона на відчуження земель сільськогосподарського призначення. У науковій та публіцистичній літературі це явище називається мораторієм на землі сільськогосподарського призначення.

Варто звернути увагу, що в законодавстві немає загального визначення поняття мораторію та підстав його застосування. Поряд з цим зазначене суспільне явище набуло значущого соціального поширення та потребує відповідного з'ясування його сутності та змісту.

Об'єкти цивільних прав (майно, гроші, цінні папери, майнові права, результати робіт, інформація тощо) зазвичай можуть вільно переходити від одного суб'єкта цих прав до іншого на підставі укладених між ними угод (купівлі-продажу, міни тощо), в порядку спадкування, cesії або іншим чином. Ступінь оборотоздатності об'єктів цивільних прав (розширення, обмеження або вилучення з цивільного обороту) зумовлена їх соціально-економічним призначенням, завданнями державної і суспільної безпеки. Об'єкти, цивільний оборот яких не допускається, встановлюється відповідним законом. Види об'єктів цивільних прав, що можуть належати лише певним учасникам обороту або перебування

яких у цивільному обороті допускається за спеціальним дозволом, теж визначаються законом (ст. 178 ЦКУ) [1].

Таким чином, є певні межі здійснення суб'єктивних цивільних прав в рамках цивільного обороту, тобто окреслені законом межі діяльності уповноважених осіб з реалізації можливостей, що становлять зміст даних прав. Із сказаного випливає, що головним правовим засобом встановлення меж здійснення суб'єктивних цивільних прав є законодавчі заборони на суспільно шкідливі способи, форми, засоби і цілі здійснення цих прав. Завдяки цим заборонам стає ясним соціальне призначення того чи іншого суб'єктивного цивільного прав. Отже, коли суб'єктивні права здійснюються відповідно до свого призначення, можна говорити про законність здійснення прав. Також, законність передбачає дотримання уповноваженим суб'єктом законодавчо встановленого порядку здійснення суб'єктивних цивільних прав, виконання обов'язків та використання при цьому допустимих способів і засобів.

Правові приписи, що містять обмеження можливостей щодо здійснення прав, вельми різноманітні. До них відноситься і досить поширений в законодавстві України інститут мораторію. Так, Законом від 22.02.2007 р. № 700-V було встановлено до 1 січня 2008 року мораторій на відчуження нерухомого майна санаторно-курортного, туристичного та фізкультурно-спортивного призначення (санаторіїв, готелів, туристичних та спортивних баз, майнових комплексів відповідних підприємств, їх структурних підрозділів, окремих будівель, споруд, приміщень тощо) та основних засобів виробництва, які перебувають у володінні Федерації професійних спілок України, господарських товариств та інших суб'єктів господарювання, учасником (акціонером) чи засновником яких є Федерація професійних спілок України, а також акцій (часток, паїв) господарських товариств, які здійснюють відповідну діяльність, що перебувають у володінні Федерації професійних спілок України [3]. Метою даного закону було усунення порушень при відчуженні та недопущення відчуження майна санаторно-курортного, туристичного та фізкультурно-спортивного призначення, що утворилося протягом багатьох років за рахунок коштів держави, підприємств та трудящих і яке перебувало у володінні Федерації професійних спілок України.

Звичайно ж, інститут мораторію не є новим. Його історія бере свій початок ще з римського права. Так, мораторій (з лат. *moratorium* – уповільнення, відстрочення) має місце в тих випадках, коли боржнику, відступаючи від загальних цивільних законів, надається відстрочення. Такого роду милість (звідси інша назва мораторію – індульт) може ви-

ходити від верховної влади або від суду, чим і відрізняється від звичайної договірної відстрочки, що відбувається за взаємною згодою між учасниками зобов'язання.

Звичай давати неплатоспроможній стороні мораторій і тим рятувати її від суворих заходів, що застосовувалися проти несправних боржників (віддання в рабство, особистий арешт), походить ще з Римської імперії. Констанцій I Хлор (293-305 рр.) і його наступники надавали відстрочення боргових зобов'язань особам, які були приближені до двору, і відкладали право позову на певний час, зазвичай на 5 років [14]. Під впливом римського права в XIV столітті з'явився мораторій і в Західній Європі (зокрема, у Франції та Німеччині), де ці привілеї в великій кількості надавали збанкрутілим вельможам.

Поступово, особливо в Німеччині, мораторій отримує характер правового інституту, передбаченого законами країни. В Німеччині мораторійна пільга була в розпорядженні імператора і можновладних курфюрстів (*litteraerespiratioins, rescriptamortoria* та ін.). У Франції монархи надавали мораторій у своїх королівських рескриптах (*lettresderépit*).

Довільне видання мораторійних актів викликало незадоволення народу. В імперських статутах XVI ст. була здійснена спроба визначати умови, за яких може бути надано мораторій. Ці положення були детально розвинуті в Пруському судовому статуті (*Preussliche Gerichtsordnung, 1794 р.*), відповідно до якого мораторій надається тільки судом і лише тим боржникам, які, ставши неспроможними внаслідок збігу несприятливих обставин, нададуть поруку в тому, що вони зможуть через певний час задовольнити вимоги кредитора.

Зміст законів та заходів щодо мораторію, які видавались в новий час, стосується зазвичай вексельних та інших безспірних боргів, за якими стягнення пов'язане з особливою суворістю. Відсотки на капітальний борг при цьому іноді зменшувалися (наприклад, після 30-річної війни). Зокрема, після Тільзійського миру 1807р. борги пруських поміщиків були відстрочені більш ніж на 10 років.

Особливо відомі французькі мораторійні закони, що були видані під час Франко-пруської війни 1870-1871 рр. Так, 13 серпня 1870р., на самому початку війни, було оприлюднено закон, за яким відстрочено на один місяць право вимоги щодо всіх грошових комерційних угод, які були укладені до дня видання закону, а право позову щодо стягнення боргів з осіб, які були призвані захищати батьківщину, відстрочено до закінчення війни. Цей закон неодноразово повторювався протягом війни. 16 квітня 1871р. відстрочка платежів за вексьлями була підтверджена радою Паризької комуни. Значна кількість малих і середніх підприємців та

торговців були врятовані від банкрутства відстроченням сплати боргів за комерційними векселями [9]. Також, в Португалії 1891р. під час фінансової кризи був встановлений мораторій на 60 днів для вексельних та інших безспірних боргів.

Давньоруському законодавству інститут мораторію також не чужий. У разі втрати купцем простодушно товарів і грошей, які були йому довірені, йому давалася так звана польотна грамота, тобто документ, що надає право на сплату боргу в розстрочку [6, с. 21]. Так, Судебник, як і Руська Правда, поділяє неспроможних купців на нещасних і винних. Але Судебник вводить нову засаду, що не була відома Руській Правді. Це засада суворої адміністрації та судових форм. Згідно з цією засадою вимагалось проведення обшуків для доведення справедливості показань нещасного боржника. Якщо той, хто назвав себе нещасним неспроможним боржником після обшуку виявлявся дійсно таким, то йому видавалася великокняжим дяком польотна грамота із княжою печаткою, відповідно до якої він зобов'язувався виплатити в термін один тільки капітал без відсотків. Якщо ж такий боржник став неспроможним зі своєї вини, то він видавався головою позивачу на продаж [10].

Також, нагадують мораторійні закони положення Французького Цивільного кодексу (ст. 1244) та російського Статуту цивільного судочинства (ст. 136; його положення повторені в ст. 91 Правил про устрій судової частини і провадження судових справ від 29 грудня 1889 р.). Так, у разі відсутності у винної сторони готівкових грошей для внесення присудженої грошової суми, мировий суддя міг розстрочити сплату на певний строк, залежно від розміру стягнення та способів сплати боржником, про що за бажанням сторін спору їм видавалося свідоцтво (що зазвичай не буває у випадках мораторію у справжньому сенсі слова) [12, с. 27].

У Росії були і мораторії у вигляді польотних грамот, які жалувались урядом у виняткових випадках цілим станам. 24 грудня 1771р. після затвердження найвищими органами доповіді, було видано сенатський указ «Про неврахування в прострочення векселів і заставних, які не були опротестовані і не пред'явлені для сплати через заразливу хворобу в Москві» протягом всього того часу, протягом якого буде лютувати смертельна хвороба. Після припинення «пошесті» та відкриття присутніх місць, для сплатити боргів надавався ще тримісячний строк.

У Радянському Союзі мораторій міг бути встановлений постановою Ради Міністрів СРСР або союзної республіки. Радянське цивільне право розглядало мораторій як підставу зупинення строку позовної давності. У СРСР загальний мораторій ніколи не оголошувався. Так, навіть під час Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. був оголошений

мораторій лише щодо окремих зобов'язань [16, с. 337].

Варто зазначити, що англо-американське право не знає інституту мораторію, але має правові інститути, які за своїми правовими наслідками схожі з мораторієм. У Великобританії, наприклад, Закон про позовну давність 1945р. встановлює допустимість відстрочення виконання зобов'язань внаслідок знаходження сторони зобов'язання в полоні. Найчастіше мораторій накладається на виконання зобов'язань щодо виплати певних сум.

Одним з найбільш відомих «мораторіїв» – накладений в 1931 р. Президентом США Гувером на виплату боргів, що виникли внаслідок Першої світової війни. Тут мораторій – період, протягом якого один уряд дозволяє уряду іншої країни зупинити виплату боргу [4].

Отже, мораторій (або мораторіум) надається спеціальною постановою уряду для всього населення країни або для населення певної місцевості з метою відстрочки виконання боргових зобов'язань. Мораторій найчастіше оголошується у разі стихійних лих (епідемій, повеней, землетрусів, війни тощо). Іноді мораторій оголошується на користь певних осіб і організацій зважаючи на їх важке становище, яке викликано загальноекономічною кризою.

Також в літературі відзначається, що мораторій може бути офіційним (оголошеним), тобто відстрочка платежів за борговими зобов'язаннями на певний термін або до настання певних умов. Так, офіційний мораторій може бути оформлений спеціальними актами державної влади. Він визначається як обмеження або тимчасове зупинення дії норм зобов'язального права. Також, може бути фактичний мораторій – одностороннє припинення боргових платежів, які не обумовлені певним строком [11].

Залежно від того, поширюється мораторій на всі зобов'язання або тільки на деякі їх види, або на окремі категорії боржників, він поділяється на загальний та спеціальний [5]. На противагу мораторію спеціальному, який визначається нормами цивільного права, відомий інший вид мораторію – генеральний, коли зважаючи на суспільні лиха, які спіткали країну (війна, епідемічна хвороба), тимчасово зупиняється дія чинних законів про зобов'язання і всім жителям країни відстрочуються їхні борги, а кредиторам не ставиться в вину упущення, зроблені ними при виконанні необхідних заходів, які визначені законом.

У внутрішньодержавному (цивільному) праві мораторій – це відстрочка виконання зобов'язання, яка викликана, як правило, обставинами, які перебувають поза контролем сторін угоди чи іншого правовідношення.

Мораторій вводить у тих випадках, коли економічна доцільність диктує припинення договірних відносин між суб'єктами [15]. Разом з тим, оскільки довільне застосування даного правила могло б привести до порушення інтересів багатьох осіб, які є учасниками цивільного обороту, юридичною доктриною вироблені певні підходи для розмежування обставин непереборної сили, внаслідок яких настає неможливість виконання договору, і обставин таких як мораторій, які здатні викликати лише відстрочку виконання зобов'язань, але не анулювати їх.

На відміну від обставин непереборної сили, які фактичними обставинами, що викликають неможливість виконання зобов'язання, мораторій є юридичною обставиною.

З визначення мораторію випливає його тісний зв'язок з поняттям відповідальності за порушення зобов'язання. Так, сторона договору, права якої порушені, може вимагати їх захисту протягом певного часу. Цей час, що називається строком позовної давності, в деяких випадках продовжується (або його перебіг зупиняється) на певний період через дію зовнішніх обставин. Так, ст. 263 ЦКУ визначає, що перебіг позовної давності зупиняється у разі відстрочення виконання зобов'язання (мораторій) на підставах, встановлених законом [1]. Цей перелік є вичерпним і розширювальному тлумаченню не підлягає. Таким чином, на відміну від непереборної сили, мораторій створює не фактичні, а юридичні перешкоди для подання позову.

За ст. 78 ЦК УРСР перебіг позовної давності мав зупинитися за умови, що зазначені в цій статті обставини виникли чи продовжували існувати в останні шість місяців давності, а якщо ця давність дорівнює шести місяцям чи є меншою за шість місяців – протягом строку давності [13]. Від дня припинення обставин, що були підставою для зупинення давності, перебіг позовної давності триває. Причому частина строку, що залишилася, продовжується до шести місяців, а якщо позовна давність була меншою ніж шість місяців – до строку позовної давності [7]. У новому Цивільному кодексі питання вирішене дещо по-іншому, адже згідно зі ст. 263 ЦКУ у разі виникнення вказаних обставин перебіг позовної давності зупиняється на весь час існування цих обставин, а від дня припинення обставин, що були підставою для зупинення перебігу позовної давності, перебіг позовної давності продовжується з урахуванням часу, що минув до його зупинення.

Отже, традиційно мораторієм вважалась встановлювана компетентним органом відстрочка виконання за зобов'язаннями, зазвичай пов'язана з настанням надзвичайних обставин – війни чи стихійних лих. Тому сфера застосування мораторію у приватному праві обмежується зобов'язально-

правовими відносинами. Звідси виникає законне питання про загальноправові підстави встановлення мораторію. Такими підставами у літературі називають обставини надзвичайного характеру [8, с. 486]. На жаль, в законодавстві не наводиться їхнього переліку.

Водночас слід зазначити, що застосований термін «обставини надзвичайного характеру» не набув поширення ні у юридичній доктрині, ні у законодавстві. Так, наголос у досліджуваній лексичній конструкції робиться на «надзвичайності». У чинному законодавстві це поняття корелює з категоріями «надзвичайний стан» та «надзвичайна ситуація». При цьому останнє з наведених понять не одержало свого легального тлумачення.

У «Порядку класифікації надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру за їх рівнями», затвердженого постановою КМУ від 24 березня 2004 р. № 368, лише здійснюється диференціація надзвичайних ситуацій на ситуації державного, регіонального, місцевого або об'єктового рівня. Зміст надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру розкриває п. 1 ст. 4 ЗУ «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16 березня 2000 р. До них належать стихійні лиха, катастрофи, особливо великі пожежі, застосування засобів ураження, пандемії, панзоотії тощо, що створюють загрозу життю і здоров'ю значних верств населення [2]. Водночас виникнення будь-якої з цих надзвичайних ситуацій є підставою для оголошення надзвичайного стану, але жодним чином не мораторію.

Аналіз інституту мораторію дає змогу виділити сукупність його атрибутивних ознак, що застосовується у сфері приватноправового регулювання: 1) належність до сфери зобов'язального права; 2) встановлення законом, причому переважно окремим нормативно-правовим актом; 3) визначення підстав оголошення мораторію як надзвичайних обставин, що встановлюються у кожному конкретному випадку їх настання; 4) строковість дії норм мораторію, причому строк його дії встановлюється одноразово. Припинення такого строку пов'язується переважно із закінченням певних надзвичайних обставин. При цьому будь-яке суспільно-правове явище, що претендує на рівень мораторію, має відповідати усій сукупності введених ознак. За умови невідповідності хоча б одній з таких ознак воно не буде, власне кажучи, мораторієм.

Висновки. Отже, в цивільному законодавстві України мораторій розуміється як тимчасове відстрочення виконання зобов'язань або заборона вчинення певних дій, що вводить у повноважним органом державної влади у певній частині або на всій території країни, для певної категорії або

